

وقف سایبری

مهدی اثنی عشران

چکیده

وقف سایبری که از آن به وقف نوین تعبیر می‌شود، شامل موقوفه‌هایی است که با کامپیوتر و اینترنت پیوستگی دارند و وقف نرم‌افزار، وب‌سایت و پرتال از این نمونه است. موقوفه‌های نوین افزون بر بازگشایی افق‌های جدید، می‌تواند از عنصر ناکارآمدی که به مرور زمان دامن برخی از موقوفه‌های قدیمی را می‌گیرد به دور باشد و نیز بر ارزش مادی و معنوی موقوفه بیفزاید. مقاله حاضر می‌کوشد مشکلاتی را که نظام اسلامی در حوزه نرم‌افزاری با آنها روبه‌روست تشریح نموده، راه حل‌هایی برای آنها ارائه نماید.

به نظر پژوهش حاضر، کلید حل این مشکلات در گسترش وقف سایبری است، و از این رو خواهد کوشید در ادامه به بررسی مبانی حقوقی و فقهی این گونه وقف بپردازد. مهم‌ترین پرسشی که درباره وقف سایبری مطرح می‌شود این است که در وقف، مال باید عینیت داشته باشد؛ اما آیا می‌توان وب‌گاه‌ها و فضا‌های سایبری را بهره‌مند از حداقلی از عینیت دانست که این شرط را محقق کنند؟

مقاله حاضر مدعی است که چنین عینیتی وجود دارد؛ و لذا وقف سایبری نیز مجاز است. جهت تحکیم نتایج این مقاله، نگارنده از برخی مراجع تقلید استفتاء کرده است که نتیجه این استفتانات، مؤید نتایج مقاله است.

کلید واژه:

وقف نوین، دنیای مجازی، موقوفه‌های مجازی، موقوفه‌های سایبری.

مقدمه

در این باره که وقف چیست می‌توان فراوان سخن گفت؛ چنان که گفته‌اند، اما این مقاله می‌خواهد به پرسشی تازه بپردازد. آن پرسش در کلی‌ترین صورت‌بندی از این قرار است که آنچه وقف می‌شود، بسته به نیازهای عمومی، در دوره‌های مختلف متفاوت است؛ در دوره حاضر نیازهای عمومی تازه‌ای به وجود آمده است که عملاً ناشی از پیشرفت فناوری هستند. بنابراین می‌توان شاخه‌های نوظهوری از وقف داشت که هم نیازهای عمومی تازه را پاسخ گوید، و هم رضای خداوند را با خود به همراه داشته باشد.

در زمان گذشته واقفان برای انجام کاری خداپسندانه و برای دستیابی مردم به آب آشامیدنی سالم آب‌انبار وقف می‌کردند؛ بی‌تردید این اقدام ایشان طبق نیازهای روز صورت می‌گرفت و بسیار مفید بود، اما در عصر حاضر این نیاز تغییر یافته است و خود را به شکل دیگری نشان می‌دهد. با پیشرفت تکنولوژی و نزدیک شدن

انسان‌ها به یکدیگر که از آن به دهکده جهانی تعبیر می‌شود، ضرورت اقتضا می‌کند که کارکرد مؤلفه‌های دینی نیز مطابق با زمان تغییر یابد و از این قافله عقب نماند.

بر کسی پوشیده نیست که امروزه نرم‌افزار و اینترنت نقشی مهم در زندگی انسان‌ها ایفا می‌کنند و کسی نمی‌تواند خود را از آنها بی‌نیاز بداند. استفاده از نرم‌افزار و اینترنت افزون بر تسهیل و تسریع امور انسانی، به ما امکان می‌دهد که جایگزین‌های متفاوتی از آنچه تاکنون می‌شناخته‌ایم داشته باشیم. برای مثال، هر چند از نفوذ کتاب هیچ‌گاه کاسته نمی‌شود، اما کسی نیست که نداند با تولید نرم‌افزارهای گوناگون، فرآیند پژوهش تا چه حد برای محققان ساده‌تر شده است. از سوی دیگر فضای اینترنت چنان گسترده است که وقتی انسان با آن مواجه می‌شود، گویی در یک دنیای جدید وارد شده است؛ از این رو می‌طلبد که به این فضاهای جدید بیش از پیش توجه شود.

در این مقاله تلاش خواهیم کرد با توجه به آنچه گفته شد افق جدیدی را در برابر مسأله وقف ترسیم نماییم تا شاید جهت گیری‌های واقفان علاوه بر فضای سنتی، به این سو نیز متمایل شود. هدف از نگارش این مقاله، بررسی راهکارهای جدید موجود برای گسترش مذهب و تبلیغ دین در فضای سایبری و موقوفه‌های نرم‌افزاری است.

کلیات:

۱- معنای وقف در لغت و اصطلاح

وَقْفٌ واژه‌ای عربی است که چنان‌که راغب اصفهانی در مفردات می‌نویسد^۱ به معنی ایستادن و توقف به کار می‌رود؛ توقفی که به طور ایستاده صورت بگیرد؛ چنان‌که ابن‌منظور می‌نویسد^۲: وقوف ضد جلوس است؛ و البته به معنای اقامت نیز به کار می‌رود^۳، اما از آن رو که، کلمه وقف در واژگان اسلامی نیز به کار رفته، در پیوند با سرچشمه هستی، معنی خواهد شد؛ از این رو راغب اصفهانی عبارت «وَقَفْتُ الدَّارَ» را

نه به معنای کلی یاد شده، بلکه به وقف نمودن خانه در راه خدا برمی‌گرداند^۴. بنابراین می‌توان چنین گفت که مقصود از وقف در ادیان الهی به ویژه دین اسلام، به معنی هر چیزی است که در راه خدا و به قصد تحصیل رضایت و خشنودی او وقف شود. وقف از جمله موضوعات مهم فقهی است که در همه کتب فقهی فصلی مستقل را به خود اختصاص داده است.

وقف در این معنای اصطلاحی، چنان‌که طریحی توضیح داده است^۵، در احادیث بر مالی اطلاق شده است که اصل آن باقی باشد و از منافع آن استفاده شود. محقق حلی در سده هفتم هجری قمری، شاید مهم‌ترین توضیح را در زمینه معنای اصطلاحی وقف ارائه داده باشد؛ وی می‌نویسد: «الوقف تحبیس الاصل و تسبیل المنفعه»^۶؛ که همین توضیح عیناً در متن ماده پنجاه و پنجم قانون مدنی ایران مندرج است، البته فقهای متأخر به جای تسبیل از واژه اطلاق استفاده کرده‌اند^۷.

۲- معنای سایبر و فضای سایبری

سایبر،^۸ واژه‌ای انگلیسی است که از ریشه یونانی استخراج شده است. ریشه یونانی این کلمه، فعل *κυβερνώ* می‌باشد که در زبان یونانی به معنای راندن و حکومت کردن به کار می‌رفته است.^۹ اما این معنا در مفهوم سایبر به معنای کنونی آن مندرج نیست. در مقاله حاضر، این واژه را عیناً به همان شکل انگلیسی در متن به کار می‌بریم و از ترجمه آن می‌پرهیزیم؛ چرا که با توجه به گستردگی مفهوم سایبر و اطلاق آن به تمام افعال و اقدامات انجام‌شده در محیط شبکه‌های بین‌المللی از جمله اینترنت، و بی‌شمار بودن مصادیق سایبر، نیز دیدگاه متخصصان و دانشمندان صاحب‌نام این رشته، یافتن لغت معادل یا ترجمه آن به زبان‌های دیگر، به دلیل مفهوم لغوی این واژه در سطح بین‌المللی، مجاز نیست.^{۱۰} چرا که ممکن است دایره شمول و مفهوم آن را محدود کند؛ در نتیجه برگردان آن به فارسی ابهام داشته باشد.

این واژه در کاربرد اصلی‌اش،

پیشوندی است که به لغات دیگر متصل می‌شود تا مفهوم کامپیوتری یا اینترنتی به آنها بدهد، مانند «Cyberlaw» (نکات حقوقی در ارتباط با اینترنت) یا از طریق آن، و «Cyberspace» (جهان مجازی هم‌زمان). این پیشوند از کلمه «Cybernetics» گرفته شده که به معنای مطالعه درباره سازوکارهای مورد استفاده در کنترل و مرتب‌سازی سیستم‌های پیچیده انسانی یا ماشینی است. به این ترتیب به نظر می‌رسد که این واژه در کلی‌ترین معنی می‌تواند به «مجازی» یا «مصنوعی» ترجمه شود.

فضای سایبر در معنی به مجموعه‌هایی از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق کامپیوتر و مسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می‌شود. فضای سایبر را نمی‌توان تنها یک «شاهراه اطلاعاتی» ساده دانست؛ زیرا کلمه «مجازی» در اینجا به معنای خیال‌بافی و دور بودن از حقیقت نیست، بلکه نوعی معنای حقیقی را در بر دارد.

تجربه ذهنی ما در فضای مجازی، با

تجربه ذهنی مازمانی که بی هیچ هدف و ارزشی خیالی بافی می کنیم کاملاً متفاوت است. این فضای مجازی مرزهای بین واقعیت های آگاهانه و ناآگاهانه را به

ابزارهایی مربوط می شود که آن فرهنگ را اشاعه می دهند. به این ترتیب اصل تعیین کننده فرهنگ ما نه محتوای آن، بلکه نقش رسانه ای است که فرهنگ از

تبیین ماهیت رسانه های دیجیتال
 دکتر سید علی حسینی
 ۱۳۹۰

هم نزدیک ساخته، می تواند درباره معنای «واقعیت» چیزهایی به ما بگوید. مارشال مک لوهان^{۱۱} پژوهشگر برجسته سده بیستم در اثر مهم خود با عنوان «درک رسانه: پیشرفت های انسان»^{۱۲} نکته ای مهم را دریافت. به نظر او^{۱۳} در عصر جدید و با گسترش سطح ارتباطات جهانی، گسترش و نفوذ یک فرهنگ بیشتر از آن که به محتوای آن وابسته باشد، به رسانه ها و طریق آن منتقل می شود.

بی تردید در دوره حاضر قدرتمندترین ابزار اشاعه فرهنگ، شبکه وسیع اینترنت است^{۱۴}؛ لذا فرهنگی که به دنبال گسترش و توسعه خود در سطوح بین المللی باشد، به تسلط به این رسانه و تبلیغ از طریق آن نیاز خواهد داشت. تبلیغ دین در فضای سایبر مانند انواع دیگر تبلیغ ها مثل تبلیغ چهره به چهره، تبلیغ منبری و ... ویژگی ها،

بایدها و نبایدها و همچنین فرصت‌ها و محدودیت‌های خاص خود را دارد که به تنوع محیط‌های مختلف مثل جوامع مجازی، سایت، وبلاگ، چت، سخنرانی اینترنتی، در برخی موارد متفاوت است.

بیان مسأله و شرح مشکلات موجود

نگارنده شاید با این برداشت موافق نباشد که فرهنگ امروزه هویت خود را بر اساس داد و ستد با محیط اطراف کسب می‌کند،^{۱۵} اما دست‌کم با این برداشت توافق دارد که ماندگاری یک اندیشه و فرهنگ در گرو حضور آن در محیط و مبادله فرهنگی با دیگر فرهنگ‌های موازی است. اگر یک فرهنگ با فرهنگ‌های دیگر تماس دائمی و داد و ستد انتقادی مستمر نداشته باشد، به زودی از میان خواهد رفت.

مشکلاتی که جامعه اسلامی در حوزه نرم‌افزاری با آنها رو به روست، بسیار متعدد است. این مقاله خواهد کوشید تا حدود امکان، این مشکلات را مورد

اشاره قرار دهد؛ هر چند دشوار بتوان ادعا کرد که احصاء و برشمردن تمامی این مشکلات در یک مقاله امکان‌پذیر باشد.

این مشکلات عبارت است از:

۱. هزینه تولید و خرید کتاب از حد

توانایی دانشجویان و طلبه‌ها و برخی از پژوهشگران که از حمایت‌های مالی بهره‌مند نیستند خارج است و ایشان به این منابع به سادگی دسترسی پیدا نمی‌کنند.

۲. وب‌سایت‌های اینترنتی که

محصولات مخرب خود را به رایگان در اختیار کاربران قرار می‌دهند. این وب‌سایت‌ها که تولیدکننده محتوای پورنوگرافی یا خشونت‌آمیز هستند، ذهن کاربران خود را در کشورهای جهان سوم تخریب می‌کنند.

۳. دسترسی به منابع مذهبی، فقهی،

فلسفی و علمی به زبان‌های فارسی و عربی در شبکه اینترنت بسیار دشوار است، در حالی که این گونه منابع به زبان‌های اروپایی، در سطحی وسیع و به رایگان قابل دانلود هستند. پژوهشگری

که با زبان‌های اروپایی آشنا باشد، به راحتی می‌تواند هر کتابی و منتشرشده در هر تاریخی را به سادگی و به‌رایگان از شبکه اینترنت دانلود نماید، اما این امکان برای پژوهشگر مسلط به زبان‌های فارسی و عربی وجود ندارد. اگر این امکان گسترش یابد، کیفیت تولیدات علمی و فرهنگی نیز افزایش خواهند یافت.

۴. نرم‌افزارهایی وجود دارند که برخی منابع عمده اسلامی را به زبان‌های فارسی و عربی به مخاطب خود ارائه می‌دهند، اما استفاده از این نرم‌افزارها به طور گسترده اتفاق نیفتاده و بهای مادی این نرم‌افزارها، تهیه آنها را برای گروه مهمی از بدنه فرهنگی جامعه دشوار ساخته است. یا در موارد دیگری، به دلیل ضعف در برنامه‌نویسی، برای نصب یا حذف نرم‌افزار در دستگاه مشکلاتی به وجود می‌آید که کاربر را گرفتار در دسر می‌کند.

۵. تبلیغ در اینترنت با مشکلاتی نیز همراه است؛ مثلاً مشکل عمده‌ای که گسترش دین در اینترنت دارد عدم

آشنایی افراد با نرم‌افزارها، نبود امکانات لازم، سرعت پایین اینترنت و مواردی از این قبیل است. دکتر سعیدرضا عاملی، مدرس و پژوهشگر حوزه‌های ارتباطات، دنیای مجازی و جهانی شدن، درباره این مشکل می‌گوید:

«شاید تلقی ما از دین تلقی درستی نیست. ما اگر جامعیت دین را درست بشناسیم آنگاه در بازنمایی دچار مشکل نمی‌شویم. جامع بودن دین است که می‌تواند اثرگذار باشد. فضای مجازی هم در درجه اول این فهم صحیح دینی را می‌خواهد. برای مثال، چقدر از فضای مجازی ما درگیر کار «کمپینی» است. کمپین کردن یعنی اینکه گروهی برای انجام یک خیر و جلوگیری از یک شر، همفکر و هم‌داستان می‌شوند. وقتی یک کمپین برای جلوگیری از تخریب محیط زیست، یا حمایت از خانواده‌های بی‌سرپرست، برای حفظ عنوان خلیج فارس، یا برای حمایت از یتیمان و ... تشکیل می‌شود، چرا کمپینی برای ترویج دین در فضای

مجازی وجود نداشته باشد؟! مجازی وجود نداشته باشد؟! یکی دیگر از این عوامل می‌تواند عدم آشنایی نهادها با فضای وب و سواد رسانه‌ی وب باشد. مشکل فقط در فضای دین نیست. مهم‌ترین ضعفی که تمام وب‌سایت‌های ما دارند، نبود عنصر

۶. هر برنامه‌ای در فضای مجازی باید بر اساس نیاز مخاطب باشد. اما به نظر می‌رسد اقدامات انجام شده از سوی نهادهای مذهبی و اسلامی در ایران در فضای وب به هیچ وجه با نیازهای مخاطبان امروز جهان متناسب

تعامل در آنهاست. یعنی اصلاً نمی‌دانند که این وب‌سایت فقط یک طلق شیشه‌ای نیست که رویش کلیک کنند. این وب‌سایت یک فضای زنده است که وقتی به آن سلام می‌کنند، جواب سلام می‌دهد. این فضا یک فضای زنده است، ما باید مانند یک فضای تعاملی زنده با آن برخورد کنیم»^{۱۶}.

۷. برای بررسی پیشنهادها این مقاله می‌بایست کارگروه‌هایی در حوزه دین تشکیل شوند و نیازسنجی دقیقی صورت گیرد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که نهادهای دینی در کشور ما هنوز به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های این فناوری برای توسعه معارف دینی پی نبرده‌اند.

پیشنهادها:

۱. کتاب‌هایی که انتشار الکترونیکی آنها با ممنوعیت‌های قانونی روبه‌رو نیست، به وسیله ارگان‌ها و سازمان‌های فرهنگی به صورت الکترونیکی منتشر شوند یا به صورت نرم‌افزارهای دارای قابلیت جستجو در آیند؛ چنان که این اتفاق در مورد برخی از آثار^{۱۷} افتاده است.

۲. در راستای گسترش فرهنگ اسلامی، جامعه نیازمند ارائه هرچه گسترده‌تر آثار علمی و فلسفی، به زبان‌های فارسی و عربی و به صورت رایگان است؛ به نحوی که دسترسی پژوهشگران یا افرادی که در جستجوی راه هستند به این آثار به نحو ساده‌تری اتفاق بیفتد. تأسف‌آور است در فضایی که هزاران عکس و فیلم انحرافی به راحتی و به صورت رایگان در دسترس کاربران قرار دارد، نرم‌افزارهای دینی ما که حاوی کلام قرآن، سخنان و احادیث گرانبهای معصومین، علما و بزرگان و اندیشمندان است، با قفل‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری در دسترس کاربران

قرار بگیرد. حال اگر این نرم‌افزارها وقف شود، می‌تواند به صورت رایگان و بدون محدودیت در اختیار بسیاری از کاربران تشنه معارف دینی قرار گیرد. امید است مسئولان و مردم به این شیوه نوین وقف توجه ویژه داشته، هر روز شاهد گسترش وقف هدفمند در فضای مجازی و سایبر باشیم.

البته این بدان معنا نیست که فرهنگ ارائه نرم‌افزارهای OpenSource در جامعه تقویت شود؛ این گونه نرم‌افزارها با نرم‌افزارهای وقفی تفاوت‌هایی دارند. نرم‌افزارهای کد باز همان طور که از نامشان مشخص است، نرم‌افزارهایی هستند که قطعه کد آن قابل مشاهده است و برنامه‌نویسان بر حسب توانایی خود می‌توانند به راحتی با ایجاد تغییرات در آن، امکانات درخواستی خود را به برنامه اضافه و حذف نمایند. به عبارت دیگر، در این گونه نرم‌افزارها سازنده اصلی و اولیه آن با باز گذاشتن قطعه کد، علاوه بر این که تکنیک‌های برنامه‌نویسی خود را رایگان در اختیار دیگران قرار می‌دهد، فرصت کمک در

شود تا بتوان از ظرفیت‌های نامحدود این فضا حداکثر استفاده را برده، واقفان خیراندیش و به‌روزاندیش را در جهت اهداف خیرشان راهبری نمود.

۴. وقف نرم‌افزار، سایت، پایگاه و پرتال می‌تواند میراثی جاویدان بنا نهد؛ زیرا بسترش رو به فزونی و بقایش همیشگی است. سرمایه‌ای با قابلیت

تکمیل این نرم‌افزار را نیز به کاربران آن ارائه می‌نماید، تا به این ترتیب او هم از تجربیات سایرین استفاده کند. نتیجه این کار هم نرم‌افزاری قوی، قدرتمند و جامع می‌شود که عملیات تکمیل آن برای برنامه‌نویسان یک تجربه و کلاس آموزشی بزرگ است.

روح وقف مجازی و نرم‌افزاری هم

توسعه و انعطاف که هر قشری از جامعه می‌تواند از آن استفاده کند: فقیر و غنی، پسر و جوان، زن و مرد، موقوفه‌ای با سرمایه اندک و بازدهی بالا و سریع.

۵. تبلیغ دینی، نیازمند زمینه‌هایی مانند ماندگاری مطالب تبلیغی، ارتباط

همین است؛ یعنی به اشتراک‌گذاری منابع و تکنیک‌ها تا ضمن بهره‌مند شدن سایرین از آن، خود واقف هم بهره‌مندی کافی را ببرد.

۳. به متولیان امر وقف پیشنهاد می‌شود یک سامانه ثبت موقوفات سایبری ایجاد

راهکارهای توسعه موقوفه‌های

سایبری:

پیش از ورود به بحث درباره راهکارهای توسعه موقوفه‌های سایبری، لازم است منظور دقیق خود را از این گونه وقف روشن نماییم. منظور این مقاله از «وقف سایر» یا «وقف نرم‌افزاری»، وقف محتوای آن نیست، بلکه وقف سیستمی است که نگهدارنده چنین محتوای مفیدی می‌باشد. ضمن این که می‌دانیم یکی از مزیت‌های وقف این است که اجازه نمی‌دهد موقوفه خارج از مسیر مورد نظر واقف مورد استفاده قرار بگیرد. این امر همیشگی است و با عدم حضور واقف نیز خللی در اهداف موقوفه به وجود نمی‌آید. اینک، به نظر می‌رسد توضیحی پیرامون چگونگی توسعه و ایجاد سیستم نگهدارنده این محتوا نیز ضروری است.

راهکارهای توسعه و ایجاد موقوفه‌های مجازی را از دو منظر می‌توان بررسی کرد: ۱. سخت‌افزار ۲. نرم‌افزار؛

راحت با مخاطبان، پاسخگویی علمی و مستند، سطحی وسیع از مخاطبان است که این زمینه‌ها در شبکه اینترنت به نحوی وسیع‌تر مشاهده می‌شود.^{۱۸}

۶. در ده سال گذشته، حضور وبسایت‌ها و وبلاگ‌ها، و در کل، دسترسی افراد به شبکه اینترنت سبب شده است هر فرد یا گروهی عقاید و نظرات خود را به آسانی بیان کند و این امتیازی بزرگ برای رهایی از پرسش‌ها و رسیدن به پاسخ‌هاست. مذهب نیز از این قاعده مستثنی نیست. این درست است که نمی‌توان نظر همه مخاطبان را تأمین کرد، اما اگر نتوانیم با مخاطب خود همراهی و همدلی کنیم، او را گریزان کرده‌ایم و از ایجاد مرجعیت صحیح نیز فاصله گرفته‌ایم. ما می‌توانیم برای افراد جامعه فرصت انتخاب خیر را ایجاد کنیم.

۷. حل مشکلات تبلیغ دینی در اینترنت با راه‌اندازی مراکزی که صرفاً محل تبلیغ اینترنتی دین باشد و برگزاری دوره‌های آموزشی امکان‌پذیر است.

۱- **سخت‌افزار:** این بُعد به ایجاد بسترهای فیزیکی لازم برای میزبانی موقوفه‌های مجازی می‌پردازد. مهم‌ترین بستر، ایجاد مرکز خدمات داده‌ایترنتی^{۱۹} است. «مرکز خدمات داده‌ایترنتی» یا IDC به مجموعه‌ای از سرویس‌دهنده‌ها، زیرساخت‌های ارتباطی و تجهیزات دسترسی گفته می‌شود که آنها را به منظور ارائه، نگه‌داری و پشتیبانی از میزبانی سرویس‌ایترنتی به کار می‌گیرند. در این مقاله منظور، مکانی با مشخصات فوق است که در آن سرورهای سخت‌افزاری به منظور ارائه سرویس نگهداری می‌گردد. خدماتی از قبیل: پست الکترونیکی، میزبانی وب، سرویس برنامه‌های کاربردی، ارائه محتوا، برقراری ارتباط با شبکه‌های موبایل و ثابت، سرویس تجارت الکترونیک، نگهداری الکترونیک، آموزش از راه دور، کتابخانه الکترونیکی، تلویزیون و رادیوهای اینترنتی، شبکه‌های مجازی، بافرهای کامپیوتری تحت

شبکه، کمک به تسریع و تحقق دولت الکترونیک.

اکنون فرض کنید اگر IDC فقط به سرویس‌هایی خدمات دهد که در جهت نیت واقف باشد، چه اقدامات مفیدی انجام خواهد شد؟

۲- **نرم‌افزار:** که می‌توان به بخش‌های زیر تقسیم کرد:

الف - Windows Application

یا نرم‌افزارهای تحت ویندوز: به نرم‌افزارهایی اطلاق می‌شود که در قالب فایل اجرایی بر روی حامل رسانه اعم از CD یا DVD ... ارائه می‌گردد. نرم‌افزارهای علوم دینی مثل نرم‌افزار دانشنامه وقف^{۲۰} از این دسته می‌باشند. نرم‌افزارهای مالی مدیا، کتابخانه‌های الکترونیکی و ده‌ها نوع دیگر می‌توانند با رویکرد فرهنگی و دینی وقف شوند.

ب - Mobile Application

یا نرم‌افزارهای تحت موبایل (تلفن همراه): امروزه با گسترش و پیشرفت تکنولوژی به‌خصوص در دنیای ارتباطات بی‌سیم (Wireless)، سرعت انتقال اطلاعات

مبانی حقوقی و فقهی پیشنهادها:

۱- مبانی فقهی:

وقف دارای قواعد فقهی معینی است که اگر این قواعد در مورد مال موقوفه صادق نباشند، نمی‌توان وقف را در آن مورد جاری دانست. چهار شرط اصلی یک مال موقوفه به اجمال عبارتند از:

- ۱- عین باشد، نه دین یا منفعت؛
- ۲- با بقای عین بتوان از آن انتفاع برد؛

۳- ملک واقف باشد نه ملک دیگری؛

۴- امکان قبض آن باشد؛^{۲۲}

اینک به طور اجمال این شرایط را بررسی می‌کنیم:

۱. منفعت: در خصوص منفعت (معنوی) که در مباحث گذشته به مقدار کافی به آن پرداخته شد، و هیچ‌گونه شک و تردید در خصوص منفعت دینی و مادی این نوع از موقوفات با توجه به گسترش رو به رشد فن‌آوری اطلاعات در عصر حاضر و تأثیرگذاری آن وجود ندارد.

نیز در حال پیشرفت است. یکی از بارزترین این تکنولوژی‌ها بلوتوث^{۲۱} است که اکثر تلفن‌های همراه در حداقل قابلیت‌های خود این امکان را دارا هستند. نرم‌افزارهایی که ذکر شد، برای تلفن همراه طراحی می‌شوند و با استفاده از همین تکنولوژی‌ها به سرعت منتشر و تکثیر می‌گردند؛ بنابراین بستر خوبی را برای ترویج معارف دینی پدید می‌آورند.

امروزه سیستم عامل‌های مختلفی برای تلفن همراه طراحی گردیده است؛ از جمله، windows Mobile، Symbian که هر کدام نسخه‌های زیادی از خود به جای گذاشته‌اند و برنامه‌نویسی برای هر سیستم عامل نیز متفاوت است.

ج - Web Application یا نرم‌افزارهای تحت وب، که در مقاله حاضر، با توجه به مبنای حقوقی و فقهی وقف، تنها شامل وبسایت‌ها (Website) می‌شود و وبلاگ‌ها (Weblog) را در بر نمی‌گیرد.

به روزرسانی می‌تواند همیشگی باشد. البته آن چیزی که به نرم‌افزار ارزش می‌بخشد، محتوای آن است که آن هم دارای ثبات بوده، باقی بودن از صفات لاینفک آن است.

۴. قبض مال موقوفه: قبض مال موقوفه زمانی رخ می‌دهد که واقف

۲. مالیت: بی شک ارزش نرم‌افزارها به محتوای آنها برمی‌گردد، به خصوص در کشورهای حامی قانون کپی‌رایت که ارزش مالی نرم‌افزار واقعی بوده و با فروش آن علاوه بر سود، کل هزینه‌های آن نیز جبران می‌گردد و در عین حال، تبدیل به سرمایه‌ای برای تولیدکنندگان

عین مال را در اختیار موقوفه‌علیه یا در صفحات بعد در بخش «درآمدهای موقوفه‌های سایبری» آورده شده است. ۳. بقاء: منظور این است که وقتی وقف جایز است که با بقای عین بتوان از آن منتفع شد. مسلماً نرم‌افزارها دارای بقاء هستند و عمر آنان نیز در صورت

آن می‌شود. شرح تفصیلی این مورد نیز در صفحات بعد در بخش «درآمدهای موقوفه‌های سایبری» آورده شده است. ۳. بقاء: منظور این است که وقتی وقف جایز است که با بقای عین بتوان از آن منتفع شد. مسلماً نرم‌افزارها دارای بقاء هستند و عمر آنان نیز در صورت

به نام سخت‌افزار وجود دارد؛ مثل یک لوح فشرده و یا سرور Server و یا یک وب‌سایت Website. دقیقاً مانند کتابی می‌ماند که روح آن محتوایی است که در قالب سخت‌افزاری به نام کاغذ قابلیت حبس و قبض عین را دارد. در مورد وقف نرم‌افزار نیز با وقف یک نرم‌افزار تا زمانی که آن نرم‌افزار مثل پرتال، سایت، سامانه و ... وجود دارد، متولیان وقف موظف به پیروی از نظرات و دستورات واقف بوده و با توجه به این امر با مرور زمان و تغییر مدیریت، نوع کاربری آن تغییر نمی‌کند. هر نرم‌افزار با هر انگیزه‌ای که شکل گرفته باشد، تغییر مسیر نداده و در همان راهی که واقف مشخص نموده، قدم بر می‌دارد. البته این وقف به دلیل نبودن نیازمند بررسی جوانب مختلف و شرایط مختلف از نظر وضع حقوقی وقف، شرایط واقفین، متولیان وقف، موقوفه‌علیهم، نحوه قبض موقوفه و ... می‌باشد.

طبق این مبانی، روشن است که می‌توان فضای سایبری یا نرم‌افزارها

را نیز وقف نمود؛ اما نگارنده جهت تکمیل مباحث این مقاله، شخصاً از چند تن از مراجع عظام استفتاء کرد که نتیجه آنها عیناً مرقوم می‌گردد:

سؤال: آیا یک پایگاه اینترنتی (سایت) و یا یک نرم‌افزار تولیدی را می‌توان وقف نمود؟

پاسخ دفتر حضرت آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی:

هرگونه سرمایه‌ای را که در عرف مالیت داشته و قابل بقاء بوده باشد می‌توان وقف کرد.

پاسخ دفتر حضرت آیت‌الله العظمی صافی گلپایگانی:

به طور کلی هر عینی که بقاء و دوام و منفعت و فائده داشته باشد وقف عین آن برای استفاده از منفعت جایز است.

پاسخ دفتر حضرت آیت‌الله العظمی نوری همدانی:

اگر قابلیت انتفاع بلندمدت را داشته باشد مانعی ندارد.

پاسخ دفتر حضرت آیت‌الله العظمی مظاهری:

جایز است.

۲- مبانی حقوقی:

مشکل اصلی که در بخش گذشته مطرح شد پیرامون مالیت یک فضای سایبری بود: آیا فضا یا نرم‌افزار سایبری مالیت دارد که بتوان آن را وقف کرد؟ برای نمونه، وبلاگ مالیت ندارد و لذا نمی‌توان آن را وقف نمود. اما این قاعده درباره همه محصولات سایبری صادق نیست. از منظر حقوقی، نرم‌افزارها و تولیدات آنها مالیت دارند؛ به طور مثال، می‌توان به مالکیت نرم‌افزار رایانه‌ای اشاره کرد: در حقوق داخلی ایران با توجه به ماده ۲ آیین‌نامه اجرایی قانون «حمایت از پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای»، نرم‌افزار عبارت است از مجموعه برنامه‌های رایانه‌ای، رویه‌ها، دستورالعمل‌ها و مستندات مربوط به آنها و نیز اطلاعات مربوط به عملیات یک سیستم رایانه‌ای که دارای کاربردی مشخص بوده و روی یکی از حامل‌های رایانه‌ای ضبط شده باشد.

با توجه به تبصره ۱ این ماده، آثار و محصولات نرم‌افزارهای نوشتاری، صوتی و تصویری نیز که با کمک

نرم‌افزار پردازش شده و به صورت یک پدیده مستقل تهیه و ارائه شود، مشمول این آیین‌نامه خواهد بود. هم‌چنین با توجه به تبصره ۲ ماده ۲، خلق عملیات نرم‌افزاری در ذهن یا بیان مخلوق ذهنی، بدون اینکه برنامه‌های رایانه‌ای و مستندات و دستورالعمل‌های آن تدوین شده باشد نرم‌افزار محسوب نمی‌شود و حقوقی برای خالق آن ایجاد نمی‌نماید. همان‌طور که در ماده ۳ آیین‌نامه مذکور آمده است، پدیدآورنده نرم‌افزار، شخص یا اشخاصی هستند که بر اساس دانش و ابتکار خود کلیه مراحل مربوط اعم از تحلیل، طراحی، ساخت و پیاده‌سازی نرم‌افزار را انجام می‌دهند؛ بنابراین، از پاره‌ای جهات، می‌توان لزوم حفظ حقوق تولیدکنندگان محصولات نرم‌افزاری را با تأیید رسمیت مالکیت معنوی در پیوند دانست.^{۲۳}

دکتر کاتوزیان درباره این نحوه از مالکیت چنین توضیح می‌دهد:

«مالکیت فکری (معنوی) یا حقوق فکری (معنوی) به حقوقی گفته می‌شود که به صاحبان آن حق انتفاع از

فعالیت‌های فکری و ابتکاری انسان را می‌دهد و ارزش اقتصادی و قابلیت داد و ستد دارد، ولی موضوع آن شیء معین مادی نیست. حقوق پدیدآورندگان آثار ادبی یا هنری یا مالکیت ادبی و دادگری و عدالت» آمده است، این گونه تعریف می‌شود: حقوق (مالکیت) معنوی آن دسته از امتیازات قانونی است که به صاحبان فکر و اندیشه اجازه می‌دهد به طور انحصاری از

تلفظ: یگانه دادگری و عدالت

هنری معروف به حق مؤلف یا حق تکثیر، حق اختراع، حقوق بر مشتری مانند سرفلی حق تاجران و صنعتگران نسبت به نام، علائم تجارتي و صنعتی و اسرار تجاری معروف به مالکیت تجارتي و صنعتی از انواع مالکیت‌های فکری است»^{۲۴}.

مالکیت معنوی، طبق توضیحی که در وبسایت «مؤسسه حقوقی یگانه»^{۲۵} آمده است، این گونه تعریف می‌شود: حقوق (مالکیت) معنوی آن دسته از امتیازات قانونی است که به صاحبان فکر و اندیشه اجازه می‌دهد به طور انحصاری از

ثمرات ناشی از فکر و خلاقیت خود بهره‌مند شوند. اصطلاحات معروف معرف این نوع حقوق عبارتند از حقوق خلاقیت‌های نوین، ۲۵ حقوق معنوی ۲۶ (اموال غیر مادی) و حقوق مالکیت فکری ۲۷ و.... بنابراین واژه حقوق در این عبارت جمع حق به معنای قدرت و امتیاز قانونی است.^{۲۸}

یک شبهه حقوقی که ممکن است در اینجا مطرح شود، این است که وقف، طبق ماده ۵۵ قانون مدنی، شرط معینی دارد، و آن این که عین مال، حبس و منافع آن تسبیل شود. حال، با توجه به این که کلیه محتوای سایت‌ها به صورت رایگان در اختیار همگان قرار می‌گیرد، پس چه منافعی در بر دارد که بتوانیم به مرتبه تسبیل برسیم؟ این شبهه حقوقی، قابل رفع است؛ چرا که اولاً همیشه این طور نیست، در بسیاری از پایگاه‌های اینترنتی، محتوا به صورت رایگان در اختیار افراد قرار نمی‌گیرد و در ازای عضویت یا پرداخت پول و یا موارد دیگر اجازه دسترسی داده می‌شود. یا در موارد دیگری، بخشی از یک پایگاه رایگان، و بخش دیگری از آن قابل خرید می‌باشد. همین رویه را می‌توان در پایگاه‌های اینترنتی که موقوفه به شمار می‌روند، اجرا نمود. ثانیاً همان طور که پیشتر هم اشاره شد، منظور اصلی ما از وقف نرم‌افزاری این است که بستری وقف گردد که شرایط عرضه محتوای مفید رایگان را بر روی

وب، فراهم سازد.

درآمدهای موقوفه‌های سایبری

یکی از ویژگی‌هایی که می‌تواند عمر موقوفه را طولانی کند و هر روز بر ارزش آن بیفزاید، درآمد و افزایش سرمایه موقوفه است. برای مثال وقتی فردی مکانی را جهت امور درمانی وقف می‌کند، هم زمین سرمایه می‌گردد و با افزایش قیمت ملک و زمین به بهای آن افزوده می‌گردد، و هم درآمدی که از محل درمان از بیماران اخذ می‌گردد که می‌تواند به سرمایه موقوفه تبدیل گردد و در مواقع ضروری از جمله گسترش، ترمیم ساختمان و... از آن استفاده نمود. در بحث موقوفه‌های مجازی نیز به همین شکل است.

برای مثال یک سایت اینترنتی با آدرس پیش فرض www.vaqhf.com را در نظر می‌گیریم. جدای از بحث تجارت دامین [buy domains](http://buydomains.com) که خود امکان درآمدزایی داشته، در تالارهای بورس نیز دامین آن عرضه می‌گردد و در ایران و سایر کشورها گواهینامه

تجارت و دوره‌های آموزشی آن هر روز فراگیرتر می‌شود، هر چه قدر هم از عمر این سایت می‌گذرد، ارزش آن از لحاظ ریالی بیشتر می‌گردد؛ چرا که دامین آن نیز با افزایش عمر دارای رتبه می‌گردد و برای موتورهای جستجوگر شناخته می‌شود. البته این در صورتی است که سایت به‌روز گردد و در برنامه‌نویسی آن هم استانداردهای SEO^{۲۹} رعایت شده باشد.

بنابراین سایت‌هایی که دارای رتبه بهتری باشند مطالب آنها در موتورهای جستجوگر بالاتر آورده می‌شود و در اصطلاح، بیشتر دیده می‌شوند، که همین امر باعث می‌گردد افق‌های دیگری برای درآمدزایی گشوده گردد که یکی از آنها تبلیغات^{۳۰} است.

با افزایش شمار بازدیدکنندگان از سایت، میل و رغبت تولیدکنندگان محصولات برای معرفی و فروش محصولات خود در سایت بالا می‌رود و می‌توان با یک بازاریابی و برنامه‌ریزی خوب مبلغی قابل توجه از این راه کسب کرد. تنوع مدیریت تبلیغ در

یک سایت بسیار زیاد است که در این مجال نمی‌گنجد، ولی به همین بسنده می‌کنیم که مدیر یک سایت می‌تواند برای صفحات پر بازدید خود تعرفه‌ای جداگانه ارائه دهد یا در هر صفحه به تعداد دفعات نمایش و مدت زمان معین تبلیغات را نمایش دهد.

فروشگاه‌های اینترنتی نیز می‌توانند یکی دیگر از راه‌های کسب درآمد برای سایت اینترنتی باشند. هم‌اکنون فروشگاه‌هایی الکترونیکی در اینترنت فعالیت می‌کنند که علاوه بر فروش محصولات در خود فروشگاه، محصولات را در سایر سایت‌های پربازدید نیز به نمایش درآورده، از محل فروش درصدی را به سایت واسطه اختصاص می‌دهند.

یکی دیگر از راه‌های کسب درآمد، تبدیل محتوای سایت به رسانه‌های الکترونیکی مثل لوح‌های فشرده یا کتب و مجلات است که از محل فروش آن نیز می‌توان سرمایه‌اندوزی نمود. این کار هر چند مستلزم صرف وقت و هزینه است، ولی با این عمل هم به

مقاله حاضر کوشید علاوه بر استفاده از منابع مختلف چاپی که در موضوع وقف رجوع به آنها ضروری است، از مقالات و نوشته‌هایی نیز استفاده کند که در فضای اینترنت موجود هستند و در بسیاری از موارد به صورت چاپی منتشر نمی‌شوند؛ به این ترتیب، نگارنده امیدوار است توانسته باشد اهمیت فضاهای سایبری را در فرآیند تولید علم بیان نموده باشد.

پیشنهاد گسترش وقف سایبری و سخن گفتن از چند و چون آن، به بازتر شدن این افق‌ها کمک کند.

از معیارهای مهم کارآمدی یک سازمان، توانایی آن سازمان در جذب منابع و همکاری‌های خارج از سازمان است. مؤسسات فرهنگی هر اندازه که بتوانند کمک‌های خارجی بیشتری را به دست آورند در گسترش و اجرای سیاست‌های راهبردی‌شان توفیق بیشتری به دست خواهند آورد. وقف یکی از راهکارهای سنتی جذب کمک‌های خارجی در فرهنگ اسلامی است و وقف سایبری در صورتی که گسترش و عمومیت پیدا کند، می‌تواند گام بزرگ‌تری در راستای گسترش این راهکار سنتی، در فضایی مدرن باشد.

فواید وقف سایبری تنها به جذب کمک‌های خارجی محدود نمی‌شود، بلکه فواید دیگری هم دارد که با گسترش آن می‌توان بر بسیاری از مشکلات جدی که جامعه اسلامی در حوزه نرم‌افزاری و اینترنت با آنها رو به روست فائق آمد.

منابع و مأخذ:

۱. منابع عربی:

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. **لسان العرب**، بیروت: دارصادر، ۱۴۰۴ق.
۲. حلّی، یحیی بن سعید. **الجامع للشرایع**، قم: مؤسسه سید الشهداء (ع)، ۱۴۰۵ق.
۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. **معجم مفردات ألفاظ القرآن**، قم: المكتبة المرتضویة (افست)، دوم، بی تا.
۴. طریحی، فخرالدین بن محمد. **مجمع البحرین**، تحقیق سیداحمد حسینی، به اهتمام محمود عادل، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷.
۵. فراهیدی، خلیل بن احمد؛ **کتاب العین**، تحقیق ابراهیم سامرائی و اسعد طیب، به اهتمام مهدی مخزومی، قم: سازمان حج اوقاف و امور خیریه: اسوه (افست)، بی تا.
۶. مصطفوی، حسن. **التحقیق فی کلمات قرآن الکریم**، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۷. موسوی خمینی، روح‌الله. **تحریر الوسیله**، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۹ق.
۸. نجفی، محمدحسن، **جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام**، بیروت: دار احیاء

التراث العربی، ۱۴۱۲ق.

۲. منابع فارسی:

۹. خوارزمی، شهین دخت؛ (۱۳۸۱) «ایران و انقلاب دیجیتال»، فصلنامه **وسایل ارتباط جمعی**، سال سیزدهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۱.
۱۰. زرگر، افشین؛ (۱۳۸۴) «جهانی شدن، دولت و مبادلات فرهنگی»، فصلنامه **اقتصاد سیاسی**، سال دوم، شماره هشتم.
۱۱. سرخه‌ای، احسان؛ (۱۳۸۹) «نرم‌افزار دانشنامه وقف»، فصلنامه **وقف، میراث جاویدان**، سال هجدهم، شماره ۷۰، تابستان ۱۳۸۹.
۱۲. قوام، عبدالعلی؛ (۱۳۸۴) **نقد نظریه‌های نوسازی و توسعه سیاسی**، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. کاتوزیان، ناصر؛ (۱۳۸۱) **دوره مقدماتی حقوق مدنی؛ اموال و مالکیت**، تهران: نشر میزان، چاپ پنجم.
۱۴. مطبوعه‌چی، مصطفی؛ (۱۳۸۹) **شناسایی ماهیت وقف**، فصلنامه «وقف، میراث جاویدان»، سال هجدهم، شماره ۷۰، تابستان ۱۳۸۹.
۱۵. محمدی، پژمان؛ (۱۳۸۸) «وقف حقوق معنوی»، **روزنامه آرمان روابط**

۲۳. وبسایت پیشرفت و عدالت: «حضور دین در فضای سایبر»، گفتگو با دکتر سعیدرضا عاملی، گفتگو از: آزاده صادقی و اسماعیل حسین آبادی، نشانی الکترونیکی:

<http://www.iranpishraft.com/>

۲۴. پایگاه اطلاع‌رسانی دین پژوهی: «ضرورت تبلیغ دین از طریق اینترنت»، گفتگو با حجت الاسلام مهدی زارع، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۸۹، نشانی الکترونیکی:

<http://www.dipna.ir/>

عمومی، یکشنبه دوم فروردین ۱۳۸۸. ۱۶. معرفت، محمدهادی؛ (۱۳۷۹) «حقیقت وقف»، فصلنامه وقف، میراث جاویدان، سال پنجم، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۷۹. ۱۷. مک کوایل، دنیس؛ (۱۳۸۲) درآمدی بر نظریه ارتباط جمعی، ترجمه پرویز اجلالی، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

۳. منابع انگلیسی:

18. Friedman, Thomas; (2009) Flat'n All That, New York Press, January 14, 2009.

19. McLuhan, Marshall; (1964) Understanding Media: The Extensions of Man, Canada, McGraw Hill Press.

۴. منابع الکترونیکی:

۲۰. وبسایت مؤسسه حقوقی یگانه دادگری و عدالت:

<http://www.yeghanefar.blogfa.com/>

۲۱. وبسایت معاونت حقوقی و امور مجلس:

<http://www.hvm.ir/>

۲۲. وبسایت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی:

<http://www.noorsoft.org/>

پی‌نوشت

۱. راغب، المفردات، مدخل «وقف».
 ۲. ابن‌منظور، ج ۹، مدخل «وقف».
 ۳. مصطفوی، ج ۱۳، مدخل «وقف».
 ۴. راغب، المفردات، مدخل «وقف».
 ۵. طریحی، ج ۵، مدخل «وقف».
 ۶. حلی، ص ۳۶۹.
 ۷. ر.ک: نجفی، جواهر الکلام، ج ۲، ص ۲. و از جمله آثار متأخر، می‌توان به تحریرالوسیله امام خمینی هم اشاره کرد. ر.ک: ج ۲، ص ۶۲.
 ۸. Cyber
 ۹. امروز برای ترجمه واژه سایبر به زبان یونانی، از $\Sigma\tau\omicron\nu\ \kappa\upsilon\beta\epsilon\rho\nu\chi\omega\rho\omicron$ استفاده می‌شود، که به معنای حضور در فضای اینترنت است؛ این امر نشان می‌دهد که این واژه تا چه اندازه از معنای اصلی یونانی خود دور افتاده است.
 ۱۰. این کلمه در تمام زبان‌های اروپایی، به همین شکل Cyber به کار رفته است. حتی در زبان‌های فرانسوی و آلمانی، آکسان‌های اضافی هم بر آن اعمال نمی‌شود.
 11. Herbert Marshall McLuhan (1911 – 1980).
 12. Understanding Media: The Extensions of Man (1964).
 13. McLuhan, 285
 ۱۴. توجه به این نکته، نهایت اهمیت را
- دارد. توماس لورن فریدمن تحلیل‌گر نیویورک تایمز در مقاله‌ای با عنوان «همه چیز مسطح است!» در سال ۲۰۰۹، به این مسأله پرداخت و اهمیت آن را نشان داد. ر.ک:
- www.nypress.com/article-19271-flat-n-all-that.html.
۱۵. چنین برداشتی را برای نمونه نزد مک‌کوایل (درآمدی بر نظریه ارتباط جمعی، ص ۱۴۳) یا در ایران، نزد زرگر («جهانی شدن، دولت و مبادلات فرهنگی»، ص ۵۹) ببینید. نگارنده خطوط اصلی این ادعا را نمی‌پذیرد؛ چرا که به عقیده وی برخی فرهنگ‌ها علی‌الخصوص فرهنگ‌های مذهبی هویتی ثابتی دارند که از منابع بی‌تغییری گرفته می‌شوند؛ لذا این داد و ستد نمی‌تواند آن منابع هویت‌بخش را مخدوش کرده، هویت جدیدی برای این فرهنگ تدوین نماید. هر چند البته دیگر تحلیل‌های آقای زرگر بسیار روشن‌گرند: از جمله اینکه عصر جدید با گسترش این ارتباطات، مدیریت فرهنگ را عملاً از دست سیاستمداران خارج ساخته، به رسانه‌های دیجیتالی می‌سپارد که مدیریت آن تعاملی، غیرانحصاری و نامتمرکز است. (همان، ص ۸۰). در این زمینه، همچنین تحلیل قوام را ببینید: (نقد نظریه‌های

نوسازی و توسعه سیاسی، ص ۶۶). به عقیده وی، نفوذ دولت به رسانه‌های دیداری و شنیداری محدود می‌شود.

۱۶. به مشخصات ارجاعی مصاحبه وی ایشان در بخش منابع الکترونیکی کتابنامه مراجعه نمایید.

۱۷. نگارنده به‌ویژه روی سخن خود را به نرم‌افزارهایی که «مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی» تولید کرده است متوجه می‌داند. این نرم‌افزارها که عمدتاً شامل منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی دست اول هستند، قابلیت جستجو نیز دارند. برای اطلاعات بیشتر، به مشخصات ارجاعی وبسایت این مرکز در بخش منابع الکترونیکی کتابنامه مراجعه نمایید.

۱۸. حجت الاسلام مهدی زارع - کارشناس امور تبلیغ - در گفتگو با خبرنگار پایگاه «اطلاع‌رسانی دین‌پژوهی» کوشیده است این زمینه‌ها را بررسی کرده، آنها را در فضای حقیقی و مجازی مقایسه نماید؛ (زارع؛ ۱۳۸۹) نگارنده این گفتگو را در این زمینه بسیار مفید یافته است.

19. Internet Data Center (IDC)

۲۰. این نرم‌افزار، شامل ۱۳۴۲ کتاب و مقاله به دو زبان فارسی و عربی است؛ معرفی کامل این نرم‌افزار را در مقاله احسان سرخه‌ای (وقف میراث جاودان، ش ۷۰، ۲۰۳-۲۱۲) بیابید.

۲۲. شرایط مال موقوفه را می‌توان در کتاب *جواهر الکلام* (ج ۱۵، ص ۲۸) از شیخ محمدحسن نجفی از فقهای برجسته قرن سیزدهم هجری قمری یافت، در عین حال مقاله‌های متعددی در این باره انتشار یافته است، که به‌ویژه در مجله *وقف، میراث جاویدان* منتشر شده‌اند. از جمله‌ی آنها می‌توان به مقاله آیت الله محمد هادی معرفت («حقیقت وقف» ش ۱۸، ۳۸-۳۷) و مصطفی مطبوعه‌چی («شناسایی ماهیت وقف»، ش ۷۰، ص ۵۶) اشاره کرد.

۲۳. مایلم توجه خواننده را به مقاله «بررسی حقوق مالکیت فکری (معنوی) و ابعاد آن در قوانین و مقررات» جلب نمایم که در وبسایت «امور حقوقی و مجلس» انتشار یافته است این مقاله را می‌توان در نشانی الکترونیکی <http://hvm.ir/print.asp?id=29370> مشاهده نمود. در این مقاله به جزئیات حقوقی و قانونی اشاره شده است که بر اساس آن، مالکیت تولیدکننده اثر نرم‌افزاری یا فکری معنا پیدا می‌کند. صورت‌بندی حقوقی که در آن مقاله به عمل آمده است می‌تواند تأییدگر خطوط کلی مقاله حاضر باشد.

۲۴. *دوره مقدماتی حقوق مدنی؛ اموال و مالکیت*، ص ۲۳.

25. The Law of New Creations (En)
Droit sur Les creations nouvelles

21. Bluetooth

Droits intellectuelles (Fr)

26 . Spiritual Laws (En) bien incorporelle (Fr)

27 . Intellectual Pproperty (En) Propriète intellectuelle (Fr)

۲۸. مقاله اصلی را می‌توان در وبسایت مؤسسه حقوقی «یگانه دادگری و عدالت» مشاهده نمود. نشانی الکترونیکی این وبسایت را در بخش منابع الکترونیکی کتابنامه مشاهده نمایید. نگارنده ضمناً مقاله پژمان محمدی را که در مورد امکان وقف مالکیت معنوی نوشته شده است در این مورد بسیار مفید می‌یابد که مشخصات کتاب‌شناختی آن در قسمت منابع آمده است.

29 . Search Engine optimization

30 . advertise

۳۱ مخاطب را به ویژه به گزارش خانم خوارزمی ارجاع می‌دهم که نکات آماری خوبی را در این رابطه مطرح ساخته است. این گزارش در منابع و مآخذ آمده است.